

Patrycja Głogowska

(Uniwersytet Wrocławski)

ORCID: 0000-0002-6364-9128

Rewolucje i refolucje libańskie – zrywy ludności w najnowszej historii Libanu

The Lebanese Revolutions and Refolutions - the population rallies in Lebanon's recent history

ABSTRACT

The aim of the article is to try to analyze the uprising of the Lebanese people by classifying them as part of a revolution or reformation. A side goal concerns the comparability of the uprising and the indication of similarities between them. The article was realized with the help of critical literature and empirical research (in case of the October Revolution). The results of the research indicate that every rebellion of the Lebanese community is a result of unfulfilled demands of previous demonstrations. The failure of the ruling authorities to solve the problems leads in consequence to another revolution, multiplying the demands of the Lebanese community.

Keywords: Lebanon, civil war, cedar revolution, trash crisis, the october revolution.

Wstęp

„Liban jest jedną z tych ziem, która może być określana jako mikroskopijna pod względem wielkości, ale makroskopijna pod względem wpływów”. Powyższe słowa jednego ze znawców historii arabskiej Philipa K. Hitti, podkreślają jak istotny wpływ na sytuację tego kraju ma nie tylko jego sytuacja wewnętrzna, ale również sytuacja regionalna poprzez działania bezpośrednich sąsiadów (Izrael, Syria) oraz mocarstw regionalnych (Arabia Saudyjska, Iran).

Republika Libańska to relatywnie mały kraj¹ położony na Bliskim Wschodzie

¹ Cała powierzchnia Libanu zajmuje 10 400 km² na której mieszka około 6 milionów osób (dane 2019 rok), a gęstość zaludnienia wynosi 620 mieszkańca na km². Dla porównania w Polsce województwo opolskie zajmuje 9 412 km² z liczbą mieszkańców 991 161, a na terenie całego kraju poziom zagęszczenia wynosi 123 mieszkańca

w subregionie Żyznego Półksiężycza czy też historycznego Lewantu². Liban uzyskał niepodległość w 1943 roku z pod protektoratu francuskiego³. Od tego czasu społeczność libańska została zobligowana do utworzenia własnej państwowości. Największym wyzwaniem było utworzenie systemu politycznego, który odpowiadałby strukturze religijnej w kraju. Podział władzy pomiędzy chrześcijan a muzułmanów, w celu zapewnienia reprezentacji u władzy dla każdej z grup religijnych, nie zapobiegł licznym kryzysom politycznym w państwie. W artykule zostaną zaprezentowane największe kryzysy od momentu utworzenia Republiki Libańskiej. W tym okresie należy wyróżnić wojnę domową w latach 1975-1990, rewolucję cedrową 2005, rewolucję śmieciową 2015 oraz rewolucję październikową 2019.

Artykuł ma na celu odpowiedzieć na poniższe pytania badawcze:

- Jakie wystąpiły implikacje polityczne rewolucji w Libanie?
- Jakie są podobieństwa i różnice pomiędzy rewolucją cedrową, śmieciową i rewolucją październikową?
- Czy sytuacja regionalna i działania mocarstw oddziałują na sytuację wewnętrzną w Libanie?

Artykuł powstał w oparciu o krytyczną analizę literatury przedmiotu oraz artykułów prasowych. W pracy została wykorzystana metoda analizy systemowej do zbadania poszczególnych rewolucji. W ramach tej metody zostaną przeanalizowane wejścia (w postaci żądań demonstrujących) oraz wyjścia (w postaci reakcji władz na demonstracje).

Rewolucja a refolucja

Rewolucja charakteryzuje się gwałtowną zmianą zaistniałego porządku. Jacek Janiszewski zdefiniował rewolucję jako „wydarzenie o konsekwencjach holistycznych, prowadzące do przekształcenia całej tkanki społecznej, a więc polityki, gospodarki, kultury oraz osobowości jednostek⁴”. Cechą konstytutywną rewolucji jest obecność siły oraz relatywnie krótki okres jej trwania. Crane Brinton, amerykański historyk, wyróżnił cztery fazy procesu rewolucji nazywając je anatomią rewolucji.

Pierwsza faza- Stary Porządek- charakteryzuje się:

na km².

² Lewant to historycznie terytorium Syrii, Jordanii, Libanu i Izraela.

³ Francja uzyskała prawa do Libanu, na mocy paktu Sykes-Picot w 1916 roku, jako pokłosie rozpadu imperium Osmańskiego i podzielenia jego terytorium pomiędzy ówczesne mocarstwa kolonialne.

⁴ J. Janiszewski, *Rewolucja jako przejaw zmiany społecznej*, „SEMINARE” 2012, t.32, s. 99-111.

1. słabą gospodarką – rząd wprowadza podatki;
2. kryzysem politycznym – rząd jest nieefektywny;
3. reformatorzy występują przeciwko władzy;
4. antagonizmami klasowymi – konflikt pomiędzy starym reżimem a nowymi siłami.

Druuga faza rewolucji-Umiarkowany Reżim-objawia się następująco:

1. załamanie gospodarcze;
2. symboliczne akcje/ dramatyczne sytuacje – wzrastają protesty przeciwko panującej władzy;
3. znaczenie sił – rząd nie może stłamsić demonstracji;
4. próba reorganizacji rządu;
5. zostają podjęte działania, np. tworzenie nowej konstytucji, rozpoczęcie wojny.

Trzecia faza rewolucji, nazwana przez Brintona – Radykalnym reżimem charakteryzuje się:

1. przejęciem władzy przez radykałów;
2. wojną;
3. centralizacją władzy przez jednostkę lub grupę;
4. terrorem.

Ostatnia faza, nazywana reakcją Thermidorian, objawia się:

1. powolnym powrotem do spokojnych czasów;
2. rządami tyrańca;
3. represją radykałów;
4. agresywnym nacjonalizmem.

Krzysztof Kozłowski w książce *Kolory rewolucji*, wskazuje na dwie możliwe przyczyny rewolucji⁵:

- deprywacja aspiracyjna – powstaje gdy występuje dysonans pomiędzy niesatysfakcjonującą rzeczywistością a oczekiwanymi możliwościami;
- deprywacja kryzysowa – zaistnieje gdy społeczeństwu jest odebrana możliwość życia na dotychczasowym poziomie.

Deprywacja aspiracyjna to długotrwały proces. Dysonans pomiędzy bogatymi a

⁵ K. Kozłowski, *Kolory rewolucji*, Warszawa 2012, s. 24.

biednymi może się pogłębiać, bądź osiągnąć proces stagnacji poróżniając społeczeństwo. Sytuacja polityczno-społeczna w Libanie w drugim dziesięcioleciu dwudziestego wieku obrazuje powyższe rozróżnienie. Społeczność libańska długo oczekiwała na sformułowanie się nowego establishmentu. Po prawie dziewięciu latach powstał nowy parlament, rząd oraz został wybrany nowy prezydent. Rok działania nowej władzy nie przyniósł rozwiązań libańskich problemów, a jedynie pogłębił podziały w państwie tworząc bogatą grupę rządzących i biedne społeczeństwo. Powyższa sytuacja to deprivacja aspiracyjna. Z kolei deprivacją kryzysową, która bezpośrednio doprowadziła do rewolucji była próba nałożenia kolejnego podatku na społeczeństwo. Wyróżnione przez Kozłowskiego przyczyny rewolucji nie są osobnymi procesami, ale tworzą wspólnie proces (deprivacja aspiracyjna) z momentem przełomowym (deprawacja kryzysowa) zakończony wystąpieniem ludności.

Zasadniczą różnicą pomiędzy rewolucją a refulacją jest użycie siły. Kiedy w trakcie rewolucji jest to warunek sine qua non, bez znaczenia czy użyty przez władzę czy też przez osoby sprzeciwiające się porządkowi politycznemu, w refulacji nie występuje użycie siły. Chęć zmiany porządku politycznego występuje w sposób pokojowy⁶.

Krzysztof Kozłowski wyróżnia elementy wspólne dla dzisiejszych rewolucji nazywając je refulacjami, ze względu na ich miękką formę⁷:

1. Hasła wolności i rozwiązywania kwestii socjalnych odgrywają nadal fundamentalną rolę w przemianie rewolucyjnej;
2. Niespotykana mobilizacja społeczna w celu zbudowania nowej rzeczywistości społecznej – samoregulujący się ruch społeczny;
3. Rewolucje ewoluują od gwałtownych i brutalnych erupcji niezadowolenia społecznego do nie mniej gwałtownych, ale opierających się już nie na przemocy fizycznej, lecz zbiorowym masowym nacisku, doprowadzającym do fundamentalnej przebudowy realiów politycznych, gospodarczych i społecznych (refulacje).

Wojna domowa 1975-1990

Ustanowienie Paktu Narodowego w 1943 roku, doprowadziło do porozumienia muzułmanów i chrześcijan, zamieszkujących terytorium Libanu, w sprawie porządku państwowego, a w szczególności systemu politycznego. Pakt przypieczętował rozdział władzy pomiędzy grupy religijne. Stanowisko prezydenta otrzymali chrześcijanie maronici, premiera

⁶ *Ibidem*, s. 35.

⁷ *Ibidem*, s. 21.

mużulmanie sunniti, a przewodniczącego unikameralnego parlamentu mużulmanie szyici⁸. Miejsca w parlamencie, rządzie oraz służbie cywilnej zostały rozdzielone z korzyścią dla chrześcijan w proporcji 6:5. Powyższy podział został ustanowiony na mocy spisu ludności z 1932 roku, wówczas największą diasporę w kraju stanowili maronici 34% następnie sunniti 19% i szyici 16%. Pakt Narodowy zakładał również ustępstwa zarówno ze strony mużulmanów jak i chrześcijan. Ci ostatni mieli uznać arabską tożsamość Libanu oraz zrezygnować z permanentnego protektoratu Francji⁹. Mużulmanie zgodzili się zaprzestać dążenia do zjednoczenia terytorium Libanu z Syrią oraz zwracanie się o protekcje innych państw arabskich.

Ibrahim el-Cheikh wymienia przyczyny wojny domowej w Libanie grupując je na czynniki pośrednie (długotrwałe, prowadzące do rewolucji) oraz bezpośrednie¹⁰. Do czynników pośrednich zalicza:

- zmaganie się zwolenników panarabizmu z koncepcją całkowitego oddzielenia Libanu od świata arabskiego;
- mozaikę religijną, tworzącą hermetycznie zamknięte, zhierarchizowane grupy;
- system konfesyjny, który uniemożliwiał sprawne przeprowadzenie reform społeczno-politycznych
- podział na biednych i bogatych;
- korupcja, słabości i nieefektywność aparatu państwowego.

Do czynników bezpośrednich el-Cheikh zalicza:

- obecność na terytorium Libanu palestyńskich zbrojnych grup oporu;
- zbrojne napady Izraela na południe Libanu;
- sytuacja regionalna.

W 1975 roku, w prze dniu wojny domowej, Liban charakteryzował się zawiłą sytuacją wewnętrzną oraz wpływającą na nią „zbrojną” sytuacją zewnętrzną. W Libanie 30 lat po ustanowieniu Paktu Narodowego zmieniły się proporcje religijne w kraju. Większy przyrost

⁸ Obecnie w Libanie uznawanych jest 18 wyznań: alawici, izmailici, szyici (dwunastkowcy), sunniti, druzowie, maronici, grekoprawosławni, grekokatolicy, gregorianie (apostolski kościół ormiański), katolicy obrządku ormiańskiego, jakobici (kościół syryjsko-ortodoksyjny), kościół syryjsko katolicki, kościół chaldejski, nestorianie, kościół rzymskokatolicki, protestanci, koptowie oraz żydzi. Każda z powyższych wyznań ma obowiązek być reprezentowana zgodnie z rozdziałem konfesyjnym. Jednak to sunniti, szyici, maronici i druzowie sprawują najważniejsze funkcje w państwie.

⁹ Francja na mocy układu Sikes-Picot otrzymała Liban w ramach terytorium kontrolowanych po rozpadzie Imperium Osmańskiego. Od tego czasu utrzymywała znaczne wpływy w tym kraju.

¹⁰ El-Cheikh I., *Przyczyny wojny domowej w Libanie w latach 1975-1990*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe”2014, nr 3, s. 198.

naturalny wśród muzułmanów oraz liczne migracje chrześcijan poza granice państwa doprowadziły do odwrócenia proporcji. Wyznawcy islamu zaczęli stanowić większość populacji w kraju, jednak to nie ich grupa była najsilniej reprezentowana i w dalszym ciągu mieli mniejszość w parlamencie.

Istotny wpływ na sytuację Libanu miała sytuacja regionalna. Od wschodu Liban graniczy z Syrią. Rząd w Damaszku rościł sobie prawa terytorialne go Libanu, wzywając do odbudowy Wielkiej Syrii. Hafiz al-Asad dążył do uzależnienia Bejrutu od swoich rządów. Na południu Liban graniczy z Państwem Izrael. Państwo Żydowskie zostało proklamowane w 1948 roku, na terytorium byłej Palestyny. Mandatariusze podzielili terytorium pomiędzy żydów i arabsów. Utworzenie kraju żydowskiego rozpoczęło „bunt” państw arabskich, które wzywały do ochrony swoich współwyznawców-Palestyńczyków. Ataki Izraela na Palestyńczyków stały się przyczyną masowych migracji tego narodu. Część z nich osiedliła się na południu Libanu. Razem z ludnością cywilną do sąsiedniego kraju wyemigrowali członkowie Organizacji Wyzwolenia Palestyny z Jasirem Arafatem na czele. Grupa prowadziła permanentną walkę z okupantem z terytorium państwa docelowego. Wynikiem tego były napady Izraela na południe Libanu prowadząc akcje odwetowe wobec Palestyńczyków.

Sytuacja Palestyńczyków podzieliła społeczność libańską na pro-palestyńską oraz anty-palestyńską (głównie maronicką).

Wojna domowa rozpoczęła się od incydentu, napadu członków Falangi Libańskiej (maronitów) na palestyński autokar. W wyniku ataku śmierć poniosło 27 palestyńskich uchodźców¹¹. Starcia rozszerzyły się na cały Liban. Przeciwko sobie walczyło około stu zbrojnych grup¹². Danuta Madeyska wskazuje na aktorów, którzy walczyli w trakcie wojny domowej¹³: *„Przez cały czas trwały w Libanie walki: między muzułmanami i chrześcijanami; między libańskimi sunnitami a prosyryjskimi szyitami i druzami; między Libańczykami a Syryjczykami; między Libańczykami a Palestyńczykami; między Syryjczykami a Palestyńczykami; między Palestyńczykami prosyryjskimi a Palestyńczykami proarafatowskimi; między libańskimi milicjami różnych partii; między ugrupowaniami antyrządowymi a armią libańską”*.

Starcia pomiędzy Palestyńczykami a Libańczykami (maronitami) zaczęły przybierać charakter wojen religijnych. Przeciwko chrześcijańskim milicjom Palestyńczycy sprzymierzyli

¹¹ M. Brylew, *Liban. Religia-wojna-polityka*, Toruń 2016, s. 32.

¹² A. M. Baylouny, *Born violent: Armed political parties and non-state governance in Lebanon's civil war*, Small Wars&Insurgencies, 2014, p. 333.

¹³ D. Madeyska, *Historia współczesna świata arabskiego*, Warszawa 2008, s. 57.

się z sunnitami oraz druzami. Ofiarami walk stały się także społeczności szyickie, które wcześniej niezaangażowane zbrojnie również stanęły do walk. Do najkrwawszego starcia doszło w obozie Tal al-Zaatar. Maronickie milicje w odwecie za ataki na chrześcijan zrównały obóz Palestyńczyków z ziemią. Zginęło wówczas 2 tysiące ludzi, a ponad 4 tysiące zostało rannych¹⁴. Działania maronitów doprowadziły do radykalizacji społeczność Palestyńską, która walczyła o przetrwanie w kraju docelowym uchodźstwa.

Władze nie potrafiły zapanować nad walką podzielonego społeczeństwa. Ówczesny prezydent Libanu Sulejman Farandżija złożył wniosek do Ligi Państw Arabskich o pomoc w opanowaniu sytuacji wewnętrznej w kraju. Działanie Farandżiji od razu spowodowało reakcję Hafiza al-Asada (ówczesnego prezydenta Syrii), dla którego sytuacja stała się dogodnym pretekstem do wprowadzenia wojska do Bejrutu. Oficjalnie siły syryjskie zostały nazwane przez Ligę Państw Arabskich siłami pokojowymi, których celem miało być zakończenie wojny domowej. Od początku wojny na terytorium Libanu stacjonowało 30 tysięcy wojsk syryjskich. Oficjalnie w celu pomocy rządowi w opanowaniu sytuacji i przywróceniu pokoju w kraju. Jednak dla Damaszku proces ten miał na celu całkowite podporządkowanie Libanu Asadowi. W 1978 roku fedaini rzucili bombę na autobus, znajdujący się w pobliżu Tel Awiwu. Incydent stał się przyczyną do przeprowadzenia ataku na południe Libanu nazywanego Operacją Litani. Siły Izraelskie opuściły terytorium sąsiada po interwencji Rady Bezpieczeństwa ONZ, która zdecydowała o wprowadzeniu własnych wojsk na pogranicze izraelsko-libańskie (misja UNIFIL). W 1984 roku powstała kolejna organizacja, która umiejscawia się na południu Libanu – Hezbollah. Podstawowym celem utworzenia Partii Boga jest walka z Izraelem.

W 1985 roku trzy najważniejsze wówczas grupy: druzyjska Postępowa Partia Socjalistyczna Walida Dżunbulata, szyicka Amal Nabiha Birriego oraz chrześcijańska Falanga Iljasa Hubajki podpisały porozumienie (Zgoda Damasceńska), które miała stać się postawą do zawarcia rozejmu i zaprzestania walk. Postulaty obejmowały bezzwłoczne wstrzymanie ognia, w przeciągu roku zakończenie wojny domowej, zniesienie zasad konfesjonalnych w najbliższych trzech latach, utworzenie koalicyjnego rządu, rozbrojenie zbrojnych milicji i przekazanie pełni władzy siłowej armii wspomaganą przez siły syryjskie. W okresie przejściowym stanowisko prezydenta będzie piastował maronita, jednak część jego kompetencji zostanie scedowanych na premiera. Projekt zakładał również ścisłą unię z Syrią w dziedzinie militarnej, polityki zagranicznej oraz bezpieczeństwa¹⁵. Porozumienie pozostało

¹⁴ M. Brylew, *Liban. Religia-wojna-polityka*, Toruń 2016, s. 33.

¹⁵ D. Madeyska, *Historia współczesna świata arabskiego*, Warszawa 2008, s. 59.

tylko na papierze, w Libanie w dalszym ciągu trwały zamieszki i walki każdego z każdym. Wojna domowa w Libanie zakończyła się oficjalnie w 1990 roku. Decyzja o zaprzestaniu walki była pokłosiem Porozumienia z Ta'if jakie udało się osiągnąć przywódcom libańskim po mediacji członków Ligi Państw Arabskich. Uzgodnienia zawarte w Porozumieniu były podobne do umowy zawartej w 1985 roku przez ówczesne największe ugrupowania. Dokument z Ta'if zakładał przede wszystkim równe rozdzielenie mandatów parlamentarnych pomiędzy chrześcijan i muzułmanów w proporcji 1:1 (wcześniej było 6:5 dla chrześcijan). Porozumienie sankcjonowało przekazanie części władzy wykonawczej z prezydenta na premiera oraz ustanowiono, za zgodą Syrii, Iliasa al-Hrawiego na prezydenta.

Skutki wojny domowej rozpatrywać można w kategorii wertykalnej i horyzontalnej. Pierwsza odnosi się do poziomów społecznych, libańskiego rządu oraz regionalnych wpływów. Horyzontalna do dziedzin funkcjonowania państwa jak polityczny czy gospodarczy. Na poziomie społecznym doszło do walki ludności pomiędzy sobą w obszarze tego samego narodu. W trakcie wojny domowej Libańczycy nie walczyli z rządem, obcym mocarstwem lecz pomiędzy sobą w granicach przynależności religijnych. Milicje religijne tworzyły posterunki i na podstawie dokumentów przepuszczały ludność. Wojna domowa uderzyła również w rząd. Ustanowiony podział stanowisk według klucza wyznaniowego uniemożliwił przywódcą politycznym skonsolidowanie ludności i wypracowanie rządu. Podział stanowisk według klucza wyznaniowego utrudnia przeprowadzenie reform i wypracowanie wspólnej polityki zagranicznej. Realizowanie interesów grup religijnych przez wasitów nie sprzyja prowadzeniu zjednoczonej polityki państwowej. Trzecim poziomem jest obszar regionalny. Rozwarstwione społeczeństwo i brak sprawnie działającej władzy z silnym aparatem bezpieczeństwa umożliwił siłom zewnętrznym ingerowanie w wewnętrzne sprawy Libanu. Słabe wewnętrznie państwo umożliwiło siłą syryjskim okupację na 30 lat. Dzięki temu Hafiz al-Asad uzależnił Bejrut od rządu w Damaszku militarnie, ekonomicznie oraz politycznie¹⁶. Konflikt wewnętrzny sprzyjał również utworzeniu organizacji takich jak Hezbollah, który jako proxy Iranu walczy zbrojnie z południa Libanu z Izraelem. Starcia Izraela z Hezbollahem najbardziej uderzają w infrastrukturę oraz ludność Libanu.

Horyzontalne skutki wojny domowej to przede wszystkim permanentny kryzys polityczny oraz problemy ekonomiczne. Liban przed 1975 rokiem był nazywany Szwajcarią Bliskiego Wschodu. Dzięki rozwojowi handlu oraz prężnej działalności banków Bejrut był

¹⁶ Syria rości sobie prawa do Libanu ze względu na obszar historycznie Wielkiej Syrii. Pomiędzy państwami nie została nigdy podpisana umowa o kształcie granic, a relacje dyplomatyczne Damaszek z Bejrutem wymienił dopiero w 2009 roku.

centrum finansowym regionu. Bejrut nazywany Paryżem Bliskiego Wschodu to było miejsce owocnego nocnego życia z rozwojem artystycznym. To wszystko zostało zaprzepaszczone przez wojnę, która w skutkach nie przyniosła żadnych korzyści z wyjątkiem 800 tysięcy ofiar, rzeszy imigrantów, zniszczeniu największych miast, biedy i ubóstwa¹⁷.

Rewolucja cedrowa

Wojna domowa w Libanie, mimo oficjalnego zakończenia walk nie rozwiązała problemów, a wręcz skumulowała niektóre z nich. Wymienione przez Ibrahima Cheikha czynniki, które doprowadziły do wojny domowej, w 2005 roku były wciąż aktualne. Podziały religijne występowały zarówno na poziomie społecznym jak i w strukturach państwowych. Przeprowadzenie reform w państwie utrudniał system konfesyjny. Przywódcy polityczni (a tym samym religijni- zu'am) podejmowali działania najlepsze dla swojej grupy, co utrudniało wypracowanie wspólnego stanowiska dla niektórych reform. Obok przywództwa religijno-grupowego, liderzy pomnażali swoje majątki wykorzystując piastujące stanowiska państwowe. W państwie pogłębiał się podział na bogatą elitę rządzącą oraz biedne społeczeństwo. Powszechne w krajach arabskich zjawisko klientelizmu pogłębiało tylko szerzącą się korupcję oraz nieefektywność aparatu państwowego. Pokłosiem wojny domowej było stacjonowanie wojsk syryjskich na terytorium Libanu oraz wpływy Damaszku w wewnętrzne sprawy tego kraju. Syria to nie jedyny aktor zewnętrzny, który oddziałuje na Liban. W 1982 roku powstała organizacja Hezbollah, która utworzyła państwo w państwie na południu Libanu, prowadząc permanentną walkę zbrojną z Izraelem, którego ataki odwetowe bezpośrednio oddziałują na ludność cywilną zamieszkującą rejon starć. Hezbollah to proxy Iranu. Dzięki zapleczu finansowemu oraz zbrojnemu dla Organizacji Teheran utrzymuje Liban w swojej strefie wpływów. Powyżej wymienione czynniki można zaliczyć do pośrednich przyczyn wybuchu rewolucji cedrowej.

W 2005 roku w Bejrucie został zorganizowany szczyt libańskich ugrupowań nazwany Kurnet Szehwan, w którym uczestniczyli reprezentanci: Postępowej Partii Socjalistycznej, Demokratycznego Forum, Libańskich Sił Chrześcijańskich, Demokratycznego Ruchu Lewicy, Wolnego Frontu Patriotycznego. W obradach nie wzięli udziału przedstawiciele partii wspieranych oraz współpracujących z Damaszkiem: Hezbollahu (islamskiej organizacji) oraz AMAL-u (świeckiej, szyickiej organizacji). Wynikiem tego spotkania było przyjęcie Deklaracji

¹⁷ K. Czajkowska, A. Diawol-Sitko, *Systemy polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu*, Warszawa 2012, s. 159.

Bristolskiej¹⁸, która stanowiła o podjęciu wszelkich działań w celu usunięcia wojsk syryjskich z terytorium Libanu, wdrożeniu wszystkich postanowień w Ta'if oraz przeprowadzenie w 2005 roku zgodnych z prawem wyborów parlamentarnych. Deklaracja podjęła również problem przedłużenia kadencji prezydenta, sprzeciwiając się takiemu precedensowi oraz uwolnieniu więźniów politycznych¹⁹.

Koalicja składająca się z Rafika Haririego, Walida Dżumblatta oraz z większości przedstawicieli chrześcijańskich stanowiła zagrożenie dla szyickich odpowiedników w nadchodzących wyborach. Blok prosyryjski na czele z Hezbollahem próbował nie dopuścić do zmian. Na początku poprzez naciski na Haririego, z zamiarem wciągnięcia przez tego sunnickiego polityka szyickie osoby na listy wyborcze. Kiedy okazało się, że jest to niemożliwe dokonano zmian wyborczych, aby perspektywnie uniemożliwić jego wygraną w wyborach. Zwycięstwo Haririego osłabiłoby wpływy Hezbollahu na politykę, oraz Syrię i Iran (zagraniczne mecenasów Partii Boga) w Libanie. 14 lutego 2005 roku w Bejrucie doszło do zamachu, w wyniku którego zginął Rafik Hariri oraz 22 inne osoby. Podzielona scena libańska zareagowała dwójako. Chrześcijanie, sunnici, druzowie domagali się ukarania winnych. Z kolei członkowie Hezbollahu i partii AMAL uznali, że działania zostały zorganizowane przez Izrael, aby uwikłać Liban w kolejną wojnę izraelsko-libańską. Reakcja libańskiej społeczności była zaskoczeniem dla establishmentu politycznego. Po raz pierwszy obywatele wyszli na ulicę, zgodni co do jednego, że nie ma przyzwolenia ludności na załatwianie spraw politycznych w taki sposób. Tysiące osób pojawiło się na Placu Męczenników (Martyrs Square) w Bejrucie domagając się zniesienia syryjskiej hegemonii w kraju²⁰. Protestujący domagali się opuszczenia przez syryjskie wojsko terytorium Libanu oraz ustąpienia rządu. Libańczycy protestowali razem. Na ulicy nie ujawniała się przynależność partyjna tylko prawie wszystkie grupy religijne (oprócz szyitów) demonstrowały wspólnie. Na ulicach Libanu powiewała flaga narodowa, a protesty zostały nazwane Rewolucją Cedrową (od cedru-symbolu Libanu). 26 kwietnia 2005 roku pod naciskiem społeczności międzynarodowej, reagującej na wydarzenia w Bejrucie, Damaszek wycofuje swoje wojska po niemal trzydziestoletniej okupacji. Drugie z żądań protestujących również zostało spełnione. Prosyryjski premier Omar Karami zrezygnował z pełnienia urzędu i odwołał całą ówczesną radę ministrów²¹. W 2005 roku przeprowadzono wybory, które wygrała koalicja

¹⁸ Nazwa deklaracji pochodzi od miejsca spotkania. Szczyt odbył się w Hotelu Bristol w Bejrucie.

¹⁹ M. Brylew, *Liban. Religia-wojna-polityka*, Toruń 2016, s. 126.

²⁰ O. Bortolazzi, *The Cedar Revolution, Youth Participation, and Youth Organizations in Lebanon's Post Intifada. „Civic Engagement Sectarianism and Identity*, Cairo, 2013, s. 6.

²¹ R. Sutton, : *Lebanon's Arab Spring: The Cedar Revolution Nine Years On [w:] A New Paradigm: Perspectives*

antysyryjska. 30 czerwca 2005 roku Fouad Siniora przedstawił rząd, w którego skład wchodziły wszystkie siły polityczne w państwie. Reakcją na zabójstwo Haririego było powołanie przez ONZ Komisji która miała zbadać okoliczności morderstwa i skazać winnych. Na jej czele został powołany niemiecki prokurator Detlevem Mehlisem. Raport Komisji wskazywał na sprawców dwóch bliskich współpracowników Baszara al-Asada oraz kilku wysoko postawionych członków libańskiej sceny politycznej²².

Rewolucja śmieciowa

W 2015 roku ulice Bejrutu zostały po raz drugi w historii zajęte przez protestujących. Powodem protestów był rozciągający się na cały kraj, a w szczególności widoczny w stolicy kryzys śmieciowy. Permanentny problem z utylizacją śmieci skłonił ludność jednej z dzielnic Bejrutu Naameh do zablokowania dostępu do składowiska śmieci w ich sąsiedztwie²³. Brak zdecydowanych działań ze strony rządzących doprowadził do „prześmiecenia” obszarów zagospodarowanych jako wysypiska. Od zakończenia wojny domowej, śmieci z subregionu Bejrutu i Mount Lebanon były składowane w al-Nameh. W 1997 roku na terenie tego wysypiska znajdowało się 2 miliony ton śmieci, a w 2015 roku było to już 30 milionów ton²⁴. Przez wiele lat Bejrut i dystrykt Mount Lebanon był oporzędzany przez firmę Sukleen, należąca do Saada Haririego²⁵. Brak przedłużenia umowy z tą firmą spowodował brak wywozu śmieci do i tak przepelnionych wysypisk.

W sierpniu 2015 roku, Libańczycy wyszli na ulicę domagając się zdecydowanych działań od władz w kwestii śmieci, które zaczęły już zalegać na ulicach. Powstał Ruch „Ty śmierdzisz” który zrzeszał protestujących. Demonstranci na plakatach oraz w przemówieniach odnieśli się również do popularnego zjawiska w Libanie – korupcji. Według Transparency International – organizacji określającej poziom korupcji w kraju Liban obecnie zajmuje 138 miejsce. Według punktacji 0-duży poziom korupcji 100 – wolny od korupcji w kraju Cedrów tendencja utrzymuje się od wielu lat (wykres 1).

on the Changing Mediterranean, edited by S. Toperich, A. Mullins, Washington 2014, p. 98.

²² D. Madeyska, *Historia współczesna świata arabskiego*, Warszawa 2008, s. 67-68.

²³ J. F. Khalil, *Lebanon's waste crisis: An exercise of participation rights*, "New media & society 2017", Vol. 19 (5), s. 701-712.

²⁴ *Lebanese protest against waste-disposal crisis*, Al Jazeera 2015, <https://www.aljazeera.com/news/2015/07/lebanon-beirut-trash-rubbish-crisis-150725060723178.html>.

²⁵ A. Khajarian, *The Lebanese Trash Crisis*, ENV 334 Environmental Justice, 2017, s. 3, http://digitalcommons.salve.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=env334_justice.

Wykres 1. Poziom korupcji w Libanie

Lebanon Corruption Index, [dostęp: 5.01.2019], <https://tradingeconomics.com/lebanon/corruption-index?user=btrader>.

Protesty rozpoczęły się w ramach odpowiedzi mieszkańców Bejrutu i dystryktu Mount Lebanon na nieskuteczną ze strony władz prowadzenie polityki śmieciowej w kraju. Jednak postulaty wraz z rosnącą skalą protestów zaczęły dotyczyć takich kwestii jak korupcja, brak skuteczności władz, sektarianizm, bezrobocie, problemy z dostępem do wody i elektryczności. Śmieci dały pretekst do zademonstrowania swojego niezadowolenia z prowadzonej polityki i umożliwiły wyartykułowanie przez demonstrujących problemów z jakimi zmagają się codziennie. Na plakatach pojawiała się hasło „kellon ya’ny kellon”, co oznacza wszyscy znaczy wszyscy²⁶. Problemy Libanu to nie kwestie poszczególnych ministerstw i ich przewodniczących tylko to zaniedbanie wszystkich polityków. Protesty nie były wymierzone w jedną grupę religijną tylko we wszystkich rządzących.

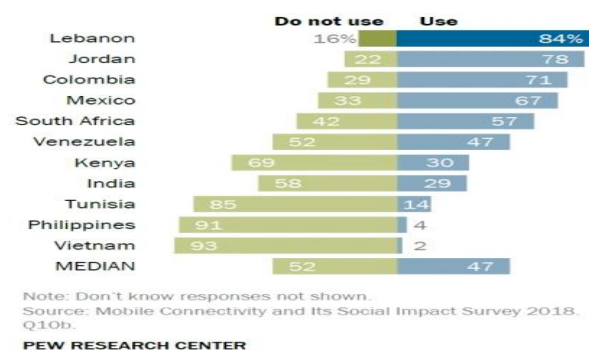
Rewolucja śmieciowa była wystąpieniem ludności, spowodowanym kryzysem gospodarowania odpadami. Jednak żądania ludności rozprzestrzeniły się również na inne aspekty funkcjonowania państwa. Społeczeństwo domagało się uregulowania przez władzę również innych kwestii. Śmieci stały się pretekstem do zademonstrowania niezadowolenia w innych dziedzinach. Jednak wynik wystąpienia ludności przeciwko władzy nie przyniósł rezultatów. Żaden z problemów, z którymi demonstrowali Libańczycy nie został rozwiązany przez rząd. Konsekwencje braku reakcji na żądania obywateli doprowadziły do kolejnych protestów nazywanych rewolucją październikową.

²⁶ M. M. Kraidy, *Trashing the sectarian system? Lebanon's "You Stink" movement and the making of affective publics*, „Communication and the Public”, Volume 1, 2016, s. 19-26, [dostęp: 5.01.2020], <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/2057047315617943>.

Rewolucja październikowa – historia zaczyna się od nowa?

Donald Tusk napisał w swojej książce *Szczerze*, że historia się nie powtarza tylko się rymuje. Mimo permanentnych, tych samych problemów Libanu rewolucje mają miejsce w innym środowisku regionalnym i wewnętrznym. Rewolucja październikowa rozlicza poprzednie rewolucje. Protestujący domagają się uregulowania kwestii związanych ze Specjalnym Trybunałem dla Libanu (powstał po rewolucji cedrowej 2005), problemu z uchodźcami (palestyńskimi przed wojną domową oraz syryjskimi napływającymi po 2011). Oprócz starych problemów, nie rozwiązanych przez rząd doszły nowe adekwatne do zmieniającego się otoczenia i postępującej globalizacji. Protestujący domagają się działań władz w związku z degradacją środowiska i globalnym ociepleniem. W przypadku rewolucji październikowej po raz kolejny można przywołać wymienione przez Ibrahima Cheikha czynniki pośrednie, które doprowadziły do wojny domowej. W 2019 roku są one dalej aktualne. Podziały religijne, horyzontalne w społeczeństwie zostały zastąpione podziałami wertykalnymi na linii społeczeństwo a władza. Osoby, które uzyskały władzę po zakończeniu wojny domowej sprawują ją permanentnie. Nabih Berri, przewodniczący parlamentu, sprawuje tę funkcję od 1992 roku. Brak zmienności władz, sprzyjał rozwojowi korupcji, która jest silnie zakorzeniona w funkcji *zu'am* czy zjawisku klientelizmu. Asumptem do wystąpienia ludności była próba wprowadzenia przez rząd Saada Haririego opodatkowania za połączenia głosowe na What'sApp i Messenger Facebook. Ze względu na drogie koszty połączeń telefonicznych, aplikacja What'sApp stała się najpopularniejszą platformą komunikacyjną w Libanie (Tabela 2).

Wykres 2. Procent libańskich dorosłych korzystających z What'sApp

M. Mordecai, *Protests in Lebanon highlight ubiquity of WhatsApp, dissatisfaction with government*, [dostęp: 6.02.2020], <https://www.pewresearch.org/fact-tank/2019/11/19/protests-in-lebanon-highlight-ubiquity-of-whatsapp-dissatisfaction-with-government/>.

Procesom rewolucyjnym ułatwiają zmiany technologiczne²⁷. W dobie powszechnego Internetu i ułatwionemu dostępowi do informacji i komunikacji, społeczeństwo sprawniej się komunikuje. Internet stał się motorem wielu rewolucji. Dla rządów Internet jest ambiwalentnym narzędziem. Z jednej strony wykorzystywany do promowania działań, a z drugiej znacznie trudniej jest ukryć działania, kiedy jest możliwość sprawdzenia przez obywateli poczynań władzy. W Libanie społeczeństwo przy użyciu Internetu dowiedziało się o nadużyciach rządzących, a w tym szarżęcej się korupcji, bogactwie członków establishmentu, braku gospodarowania pieniędzmi napływającymi z ropy naftowej.

Postulaty społeczeństwa można podzielić na trzy kategorie: polityczne, ekonomiczne oraz społeczne. Rewolucja październikowa jest nie tylko rewolucją antyrządową ale również antysystemową. Ludność Libanu domaga się ustąpienia obecnego establishmentu rządowego oraz zmiany całego systemu, w postaci zniesienia klucza religijnego. Dla młodych ludzi podziały religijne w Libanie są w zeru procentach religijne i w stu procentach polityczne²⁸. Dlatego wśród protestujących rozbrzmiewają hasła o jedności, protestują wszyscy razem, sunniti z szyitami oraz chrześcijanami. Znakiem jedności w kraju było utworzenie łańcucha ludzkiego 27 października, kiedy na długości 107 km, wzdłuż kraju od Tripoli przez Bejrut do Tyru Libańczycy złapali się za ręce i utworzyli łańcuch, demonstrując tym samym jedność narodu. Rewolucje pojawiają się nie dlatego że zaistniały system jest nieadekwatny bądź zły, lecz dlatego, że długo nie odpowiadał na potrzeby społeczeństwa²⁹. Brak rozwiązań problemów, które stoją przed Libanem od czterdziestu pięciu lat, spowodował brak wiary w system polityczny, który miał łączyć wszystkie grupy religijne, a podzielił naród pomiędzy władzę a społeczeństwo. Kwestie polityczne są skorelowane z obszarem ekonomicznym. Rozdział stanowisk według przynależności religijnej ustanowiony na początku dwudziestego wieku podzielił lud libański na bogatych rządzących i biedne społeczeństwo. Podział urzędów według religii rozwinął system wasta, klientelizmu³⁰, funkcję zu'am³¹, sprzyjał pogłębiającej się korupcji. W 2017 roku Liban według indeksów transparentności zajął 143 na 180 miejsc w indeksie korupcji (im bliżej końca tym gorzej), otrzymując 28 na 100 punktów (0- wysoka korupcja; 100 – brak korupcji). Z kwestią korupcji jest związana również kwestia libańskiej

²⁷ F. Fukuyama, *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, Poznań 2018, s. 221.

²⁸ L. Murtada, *Aversive Visions of Unanimity: Political Sectarianism in Lebanon*, 2018, p.10.

²⁹ K. Kozłowski, *Kolory rewolucji*, Warszawa 2012, s. 29.

³⁰ Relacja patron-klient. Sposób regulacji przepływów, popularny w krajach arabskich. Powszechność nieformalnych powiązań łączących politycznych liderów zu'am z klientami stał się przyczółkiem do wyparcia instytucjonalnej drogi załatwiania interesów.

³¹ Zu'am – lider grupy, przywódca religijny. Osoba, która wyrosła na patrona społeczności poprzez karierze w handlu bądź tradycji rodzinnej. Sprawuje często funkcję patrona grupy.

ropy. Libańczycy postulują, aby zyski z tego surowca naturalnego były przekierowane na rozwiązywanie problemów społecznych i wspomaganie libańskiej społeczności. Według CIA Factbook w 2004 roku 28,6% ludności żyła poniżej granicy ubóstwa. Pomimo braku późniejszych danych ta liczba została zasilona przez część uchodźców w Syrii oraz pauperyzację rodzin libańskich.

Pauperyzacja społeczeństwa libańskiego jest skorelowana z globalnym wzrostem nierówności. Francis Fukuyama, w książce *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, tłumaczy, że w przeciągu ostatnich trzech dekad nierówność pomiędzy krajami biednymi i bogatymi zmalała, ale na korzyść pogłębienia nierówności w kraju. Dodatkowo Fukuyama zaznacza, iż ciężko znaleźć na świecie kraj, w którym klasa oligarchów-miliarderów nie wykorzystuje swojego politycznego bogactwa do ochrony interesów³².

Pod koniec 2019 roku rewolucja w państwie spowodowała spadek przychodów z turystyki, najważniejszej gałęzi libańskiej gospodarki. W 2017 roku 83% przychodów było generowanych z usług, 3,9% z rolnictwa oraz 13,1% z przemysłu³³. Dodatkowo rewolucja spowodowała dewaluację funta libańskiego. Od 1997 roku utrzymywał się stały kurs, jeden dolar amerykański równał się 1500 funtów libańskich. Pod koniec listopada 2019 roku dolar wynosił 2 200-2 300, a w grudniu 2019 roku na lotnisku w Istambule 5 200³⁴. Ceny produktów w Libanu permanentnie od momentu rozpoczęcia kryzysu wzrastają.

Kolejnym argumentem wysuwany przez Libańczyków, przeciwko władzy i złemu rozdysponowaniu pieniędzy jest Specjalny Trybunał dla Libanu. Organ został utworzony w 2005 roku i jego zadaniem było osądzenie sprawców morderstwa Rafika Haririego. Finansowanie Trybunału zostało rozłożone pomiędzy Liban a państwa donatorów. W 2017 roku koszty funkcjonowania tej instytucji wyniósł 65 milionów dolarów. 49% kwoty jest opłacane przez Bejrut a 51% przez inne kraje. Średnio funkcjonowanie organu, który działa przez 15 lat (rok 2020) pochłania około trzydziestu milionów dolarów rocznie.

Trzecią kategorią postulatów są kwestie społeczne. Według Samuela Huntingtona najbardziej skore grupy do wystąpień społecznych to nie są najbiedniejsi, tylko klasa średnia, ponieważ to oni czują, że tracą swój status kosztem innych³⁵. W związku z powyższym żądania społeczeństw są skorelowane z ich poziomem życia. Na bejruckich ulicach widnieją postulaty dotyczące praw mniejszości seksualnych oraz praw kobiet. Drugi rodzaj praw jest skorelowany

³² F. Fukuyama, *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, Poznań 2018, s. 102.

³³ CIA Factbook, [dostęp: 5.02.2020], <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/le.html>.

³⁴ *One dollar is being exchanged for 5000 LPB in Istanbul Airport!*, [dostęp 5.02.2020], <https://www.the961.com/business/one-dollar-is-being-exchanged-for-5000-lpb-in-istanbul-airport>

³⁵ F. Fukuyama, *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, Poznań 2018, s. 112.

z prawem do nadawania obywatelstwa dzieciom libańskim kobiet. Na początku dwudziestego wieku zostało przyjęte prawo, iż dziecko może otrzymać libańskie obywatelstwo jedynie z ojca Libańczyka. Po napływie palestyńskich uchodźców zostały zawierane mieszane małżeństwa. Uregulowanie kwestii obywatelstwa dla dzieci z mieszanych rodzin, również stało się jednym z długiej listy żądań do uregulowania przez przyszłe władze.

Wnioski

Rewolucje wybuchają, gdy rząd nie przeciwdziała wyzwaniom jakie borykają państwo i uderzają w obywateli. W najnowszej historii Libanu (kraj uzyskał niepodległość w 1943) można wyróżnić dwie rewolucje, wojnę domową oraz rewolucję śmieciową. Kolejne wybuchy demonstrowania ludności przeciwko władzy rozliczają poprzednie rewolucje. Przyczyny pośrednie wojny domowej, nie zostały rozwiązane przez władzę i są one powtarzalne w każdej kolejnej rewolucji. Problemy korupcji, sekciarstwa, wyzwania polityki publicznej związanej z napływem uchodźców są permanentnymi problemami Libanu. Asumpty prowadzące do wyrażenia niezadowolenia przez społeczeństwo zmieniają się, jednak trzon postulatów pozostaje taki sam.

	Postulaty	Strony występujące przeciwko:
Wojna domowa	<ul style="list-style-type: none"> - system konfesyjny - korupcja, słabości i nieefektywność aparatu państwowego 	Muzułmanie/ chrześcijanie
Cedrowa rewolucja	<ul style="list-style-type: none"> - system konfesyjny - korupcja - wycofanie wojsk syryjskich (+) - przeprowadzenie nowych wyborów 	Koalicja 8 marca (szyicka, prosyryjska) / koalicje 14 marca (sunnicko- chrześcijańska, antysyryjska)
Rewolucja śmieciowa	<ul style="list-style-type: none"> - system konfesyjny - korupcja - przeprowadzenie nowych wyborów - ochrona środowiska 	obywatele- władza

Rewolucja październikowa	<ul style="list-style-type: none"> - system konfesyjny - korupcja - przeprowadzenie nowych wyborów - ochrona środowiska naturalnego - prawa kobiet dla przekazania obywatelstwa swoim dzieciom - prawa społeczności LGBT - całodobowy dostęp do elektryczności - kary za zaśmiecanie - dostęp do służby zdrowia - podniesienie zarobków 	obywatele- władza
--------------------------	---	-------------------

Kolejne rewolucje przyniosły inne skutki dla sytuacji politycznej państwa. Wojna domowa zakończyła się modyfikacją systemu politycznego, zrównując reprezentację przedstawicielką muzułmanów i chrześcijan. Rewolucja cedrowa podzieliła społeczeństwo na zwolenników silniejszej integracji z Syrią oraz przeciwników sojuszu z Damaszkiem. Od 2005 w społeczeństwie i u władzy był widoczny podział na przedstawicieli Koalicji 8 marca oraz 14 marca. Rewolucja październikowa w trakcie pisania tego artykułu jeszcze się nie zakończyła, ale już można zauważyć wyraźną koncyliację społeczeństwa. Zjednoczony naród libański wystąpił przeciwko całemu rządowi. W 2019 roku nie widać podziałów religijnych, a można zauważyć usilną próbę rozdzielenia religii od państwa i próbę ustanowienia nowego porządku politycznego i przede wszystkim systemowego w kraju. Jedynie refolecja śmieciowa nie przyniosła żadnych zmian w państwie. Władza przeczekwała protesty, które relatywnie zakończyły się szybko nie doprowadzając do żadnych zmian społeczno-politycznych.

Wystąpienia ludności w Libanie mocno korelują z zaistniałą sytuacją w regionie. Przyczyną domową wojny domowej był masowy napływ Palestyńczyków, którzy po powstaniu państwa Izrael szukali bezpiecznego schronienia. Wojna domowa zakończyła się silnym uzależnieniem Bejrutu od Damaszku, włącznie z wprowadzeniem syryjskich wojsk. Wojna i zaangażowanie państw ościennych w uregulowanie wewnętrznych spraw Libanu zaowocowało powstaniem organizacji Hezbollah (proxy Iranu). Od powstania tej grupy, 1982, Iran ma duże wpływy w wewnętrzne sprawy Bejruty poprzez swojego poplecznika. Problem stacjonowanie obcych wojsk w Libanie rozwiązała dopiero w 2005 roku rewolucja cedrowa, której pokłosiem było wycofanie sił zbrojnych Syrii. Zaangażowanie państw regionalnych i próba włączenia terytorium Libanu do swojej strefy wpływów pomiędzy Iranem

reprezentującym szyitów oraz Arabią Saudyjską rozpościerającą parasol nad sunnitami w regionie nie wpływa korzystnie na wewnętrzną sytuację Libanu. Powoduje to walkę o wpływy w gronie osób u władzy, a nie realne rozwiązywanie libańskich problemów.

System koncyliacyjny miał łączyć, wszystkie grupy religijne zapewniając reprezentację odłamu religijnego u władzy. Jego główny cel został zapewniony jednak nie połączył całego kraju a złączył społeczeństwo (tak bardzo podzielone religijnie) przeciwko władzy (również sfragmentyzowanej wyznaniowo). Podział społeczeństwa na poziomie wertykalnym władza-obywatel, doprowadził do powstawania rewolucji w Libanie. Kolejne wystąpienia ludność rozliczają poprzednie, przy których rząd nie uregulował żądanych przez Libańczyków kwestii. Brak reakcji władz na problemy Libanu, powoduje ich namnażanie, oraz zachęca obywateli do walki o własne prawa.

ABSTRAKT

Celem artykułu jest próba przeanalizowania wystąpień ludności w Libanie klasyfikując je w ramach rewolucji bądź refulucji. Artykuł został zrealizowany przy pomocy krytycznej analizy literatury przedmiotu oraz badań empirycznych (w przypadku rewolucji październikowej). Wyniki badań wskazują, że każde wystąpienie społeczności libańskiej jest pokłosiem niespełnionych żądań poprzednich demonstracji. Brak rozwiązywania przez panujące władze problemów doprowadza w konsekwencji do kolejnej rewolucji pomnażając żądania społeczności libańskiej.

Słowa kluczowe: Liban, wojna domowa, rewolucja cedrowa, kryzys śmieciowy, rewolucja październikowa.

Bibliografia

Baylouny A. M., *Born violent: Armed political parties and non-state governance in Lebanon's civil war*, „Small Wars&Insurgencies”, 2014.

Biskup P., *Brexit jako rewolucja?*, „Polski Przegląd Dyplomatyczny”, 2019.

Bortolazzi O., *The Cedar Revolution, Youth Participation, and Youth Organizations in Lebanon's Post Intifada*. „Civic Engagement Sectarianism and Identity”, Cairo 2013.

Brylew M., *Liban. Religia-wojna-polityka*, Toruń 2016.

Czajkowska K., Diawoł-Sitko A., *Systemy polityczne wybranych państw Bliskiego Wschodu*, Warszawa 2012.

El-Cheikh I., *Przyczyny wojny domowej w Libanie w latach 1975-1990*, „Krakowskie Studia Międzynarodowe” 2014, nr 3.

Fukuyama F., *Tożsamość. Współczesna polityka tożsamościowa i walka o uznanie*, Poznań 2018.

Janiszewski J., *Rewolucja jako przejaw zmiany społecznej*, „SEMINARE” 2012, t.32.

Khajarian A. , *The Lebanese Trash Crisis*, ENV 334 Environmental Justice, 2017, http://digitalcommons.salve.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1000&context=env334_justice.

Khalil J. F., *Lebanon's waste crisis: An exercise of participation rights*, New media & society 2017, Vol. 19 (5).

Kozłowski K., *Kolory rewolucji*, Warszawa 2012.

Kraidy M. M., *Trashing the sectarian system? Lebanon's "You Stink" movement and the making of affective publics*, Communication and the Public, Volume 1, 2016.

Lebanese protest against waste-disposal crisis, Al Jazeera 2015, <https://www.aljazeera.com/news/2015/07/lebanon-beirut-trash-rubbish-crisis-150725060723178.html>.

Madeyska D., *Historia współczesna świata arabskiego*, Warszawa 2008.

Murtada L., *Aversive Visions of Unanimity: Political Sectarianism in Lebanon*, 2018.

Sozer B., *Development of proxy relationships: a case study of the Lebanese Civil War*, Small Wars & Insurgencies.

Sutton R., : *Lebanon's Arab Spring: The Cedar Revolution Nine Years On* [w:] *A New Paradigm: Perspectives on the Changing Mediterranean*, edited by S. Toperich, A. Mullins, Washington 2014.